

УДК 34:614.253.83

ЩОДО ПИТАННЯ ПРО ЗМІСТ ПОНЯТТЯ «ПАЦІЄНТ»

Дроздова О.,

аспірант кафедри цивільно-правових дисциплін
юридичного факультету
Харківського національного університету
імені В. Н. Каразіна

Анотація: Охарактеризовано зміст поняття «пацієнт». Розглянуто основні ознаки, які мають ключове значення для з'ясування змісту поняття «пацієнт». Сформульована і виражена точка зору, що пацієнтом є фізична особа або суб'єкт правовідносин. Вказано на відмінність понять «хворий» та «пацієнт» і їх правової природи. Висловлено думку, що пацієнт може бути учасником як цивільно-правових, так і кримінально-правових відносин, а це підтверджує комплексний характер. Розглянуто наукові дискусії стосовно дефініції «пацієнт».

Ключові слова: пацієнт, медичні працівники, права, обов'язки, фізична особа, представник, статус.

Анотация: Охарактеризованы содержание понятия «пациент». Рассмотрены основные признаки, которые имеют ключевое значение для выяснения содержания понятия «пациент». Сформулирована и выражена точка зрения, что пациентом является физическое лицо или субъект правоотношений. Указано на различие понятий «больной» и «пациент» и их правовой природы. Высказано мнение, что пациент может быть участником как гражданско-правовых, так и уголовно-правовых отношений, а это подтверждает комплексный характер. Рассмотрены научные дискуссии о дефиниции «пациент».

Ключевые слова: пациент, медицинские работники, права, обязанности, физическое лицо, представитель, статус.

Annotation: The characteristic of the concept of «patient». The main features that are crucial for understanding of what constitutes a «patient». Formulated and expressed the view that the patient is an individual or legal entity. The specified difference in the concepts of «sick man» and «patient» and their legal nature. Suggested that the patient can participate as civil law and criminal law relationships, which confirms the complex. Considered scientific debate regarding the definition of «patient».

Key words: patient, medical personnel, rights, obligations, an individual representative status.

Розвиток досягнень у медицині, зростання приватної та нетрадиційної медицини зумовлює виникнення судової практики, а це певним чином є стимулюванням до наукових дискусій щодо правовідносин із приводу здоров'я як найважливішої сфери життя людини. У цьому дослідженні нас цікавить саме головний суб'єкт цих правовідносин, який є ключовою фігурою, – «пацієнт».

Загалом права людини у галузі охорони здоров'я можуть мати відношення як до здорових людей, які не потребують медичної допомоги, так і до осіб, які мають певне захворювання. Тобто пацієнт – це особа, яка потребує медичної допомоги.

Незважаючи на те, що термін «пацієнт» вживається у багатьох нормативних актах, у сфері медичних відносин становить інтерес для науковців питання пацієнта, проте немає усталеної думки з цього питання або єдності щодо визначення поняття «пацієнт».

Визначенням поняття «пацієнт» цікавилися такі вчені, як Н.Б. Болотіна, В.О. Галай, А.М. Зелінський, М.С. Малєйна, М.М. Малєйна, В.В. Марєєв, Г.А. Миронова, А.М. Савицька, С.Г. Стеценко, А.О. Сіроткін, О.І. Смотров, О.В. Тихомиров та ін.

Метою статті є з'ясування поняття «пацієнт» через визначення ознак, які входять до змісту цього поняття.

Пацієнт як суб'єкт медичних відносин є ключовою фігурою, з якою пов'язані всі інші суб'єкти, які беруть участь в організації, забезпеченні або безпосередньому наданні медичної допомоги.

Виходячи з цього, пацієнт – це не просто суб'єкт (особа), якому надається, або той, хто отримує медичну допомогу та медичні послуги і результати

медичних робіт, це учасник медичних правовідносин, який має спеціальний статус.

Зауважимо, що в українському законодавстві не визначено зміст понять «пацієнт», «права пацієнта», а лише застосовуються терміни «пацієнт», «хворий» в окремих нормативно-правових актах, які стосуються сфери медичної діяльності.

Отже, спробуємо визначити ознаки, які включає в себе зміст поняття «пацієнт».

1. Пацієнтом є людина незалежно від віку, статі, расової приналежності, віросповідання, національності, стану здоров'я та інших чинників, яка реалізує своє право на отримання медичної допомоги [1, с. 13].

З одного боку, правильніше використовувати термін людина, оскільки, пацієнтом може бути як громадян України, так і негромадян України. З іншого боку, говорячи про суб'єкта правовідносин, правильніше говорити про фізичну особу, а не про людину, оскільки відповідно до ЦК України людина як учасник цивільних відносин вважається фізичною особою. Лише фізична особа володіє здоров'ям та наділена правом на здоров'я [2, с. 40].

Як бачимо, використовуються терміни «особа», «людина», «суб'єкт». Вважаємо, що правильніше використовувати термін або фізична особа, або суб'єкт.

Пацієнт – це фізична особа, яка є стороною правовідношення із приводу надання медичної допомоги. Виходячи з цього, пацієнт – суб'єкт правовідносин із приводу надання медичної допомоги, а об'єкт – життя і здоров'я фізичної особи, процес надання та результат медичної допомоги.

Оскільки медична допомога є складовою медичної послуги, яка є складовою частиною медичної діяльності, то організм пацієнта є об'єктом здійснення медичної діяльності.

Медичні працівники отримують відповідний комплекс відомостей про пацієнта під час надання фізичній особі медичної допомоги, проводячи певні обстеження та лікування. Отже, відносини між пацієнтом і медичним персоналом мають довірчий характер та передбачають конфіденційність інформації, яку надає лікареві пацієнт і яку він отримує у процесі діагностики та лікування. Таким чином, з огляду на специфіку цих відносин пацієнтом не може бути юридична особа.

Юридичні особи не можуть бути пацієнтами, але можуть бути замовниками медичних послуг, а також виступати в якості контрагентів (узагальнюються терміном «заклади охорони здоров'я»). Юридичні особи та фізичні особи – підприємці, що надають медичні послуги та виконують медичні роботи у країнах ЄС, мають узагальнену назву – провайдери медичної допомоги [3, с. 142].

Підтримуємо точку зору, що пацієнтом може бути виключно людина і на юридичних осіб, державу Україна, територіальну громаду та інших учасників (суб'єктів) правовідносин цей правовий статус не поширюється [4, с. 320].

Вважаємо, що пацієнтами у цьому сенсі не можуть бути тварини хоча б тому, що їм надається не медична допомога, а ветеринарна. За Законом України «Про ветеринарну медицину» № 2498-ХІІ, 25.06.1992 р. не надається поняття ветеринарна допомога, а лише ветеринарна практика – діяльність із надання послуг, пов'язаних із профілактикою, клінічною діагностикою та лікуванням хвороб тварин і консультуванням із питань ветеринарної медицини, яка провадиться закладами ветеринарної медицини, у тому числі ліцензованими лікарями ветеринарної медицини, державними установами ветеринарної медицини.

Оскільки на законодавчому рівні тварина прямо не віднесена до категорії речей, стаття 180 ЦК України визначає, що на тварин поширюється правовий режим речі, а сама тварина при цьому є особливим об'єктом цивільних прав. У такому разі видається логічним, що тварина не може бути прирівняна до речей навіть при філологічному аналізі наведеного положення, адже буде мати місце певна тавтологія: річ, на яку розповсюджується правовий режим речі. У ст. 177 ЦК України, в якій наведено перелік об'єктів цивільних прав, зазначено, що «...об'єктами цивільних прав є речі, у тому числі гроші та цінні папери...». Вочевидь, у разі віднесення тварин до речей вони були б включені до означеного переліку [5].

Виходячи з цього, перша ознака полягає в тому, що пацієнтом може бути лише фізична особа як суб'єкт відносин, наприклад, цивільних, медичних, кримінальних.

Протягом життя правоздатність може змінюватися для пацієнтів, і це залежить від багатьох аспектів: віку, стану здоров'я, статі та ін.

Так, А. Б. Венгеров зазначав, що «на правоздатність впливає і здоров'я особи. Важливо визначити області, де облік здоров'я для виникнення правовідносин стає особливо важливим» [6, с. 475]. Дієздатність, у свою чергу, стосовно пацієнтів являє собою фактичну здатність пацієнта своїми вольовими діями вступати в певні правові відносини, тим самим реалізуючи свої суб'єктивні права і свободи [7].

Отже, можливість бути пацієнтом не залежить ні від правоздатності, ні від дієздатності фізичної особи, оскільки навіть особи, яких визнано недієздатними та направлено на примусове лікування до психіатричних закладів, володіють певними правами та обов'язками [8, с. 80].

Оскільки, за загальним правилом, повна цивільна дієздатність дитини настає з моменту досягнення повноліття, до цього моменту батьки є законними її представниками.

Таким чином, законними представниками є батьки для дитини або опікуни для недієздатної особи, тобто замовником медичної послуги для або дитини, або недієздатної особи може бути не лише пацієнт, а й законні його представники.

Нездатність пацієнта до волевиявлення (тимчасова, тривала або незворотна) щодо форм і способів медичного втручання, які можуть бути застосовані до нього, становить специфічну проблему медичної сфери, яка потребує правового вирішення та супроводження [9, с. 54]. На жаль, представництво пацієнта не розглядається як особливий різновид добровільного представництва.

Для правової конкретизації суб'єктів і процедур прийняття медичних рішень у клінічних випадках, обтяжених нездатністю пацієнта до волевиявлення, призначений інститут завчасного волевиявлення щодо медичного втручання. Попередні розпорядження особи стосовно методів лікування та догляду на майбутнє є ефективним додатковим засобом реалізації прав пацієнта, що доведено практикою країн, які їх легітимізували.

Попередні розпорядження – будь-які юридично визнані інструкції особи (письмові або усні), що виражають її волевиявлення стосовно майбутнього медичного обслуговування. До найбільш поширених юридичних форм належать: медичні директиви, заповіт стосовно доживання, довіреність з охорони здоров'я (медична довіреність).

Проте, оскільки немає спеціального законодавства про попередні розпорядження, то немає визначених юридичних підстав щодо ступеня обов'язковості, обсягу і меж задіяння таких документів. Фізичні особи можуть де-факто складати попередні розпорядження, тим не менш, такі документи не вважаються юридично зобов'язуючими або такими, що мають серйозні правові наслідки. Немає практичного сенсу уповноважувати довірену особу з питань охорони здоров'я, адже, якщо пацієнт стає некомпетентним, рішення щодо лікування та догляду приймаються лікарями і законними представниками (родичами, опікунами), навіть якщо вони не згодні з особистими уподобаннями пацієнта [10].

Тому цивільне право потребує введення інституту представника (довіреної особи) пацієнта.

2. На міжнародному рівні визначення поняття «пацієнт» міститься у Принципах захисту осіб з психічними захворюваннями та поліпшення психіатричної допомоги, які були затверджені Резолюцією 46/119 ООН 18 грудня 1992 р. за доповіддю Третього комітету (A/46/721), де пацієнт визначається як людина, яка отримує психіатричну допомогу, а також всі люди, які звертаються до психіатричного закладу [8, с. 87]. Відповідно до Декларації про політику в сфері забезпечення прав

пацієнтів в Європі, прийнятої Європейською нарадою з прав пацієнтів в Амстердамі в березні 1994 р., пацієнт – це здоровий чи хворий споживач (споживачі) медичних послуг [11].

У національному законодавстві визначення терміна, що розглядається, надається лише на рівні підзаконних нормативно-правових актів.

У ст. 3 Основ законодавства України про охорону здоров'я зазначено, що «пацієнт – фізична особа, яка звернулася за медичною допомогою та/або якій надається така допомога».

Слід зазначити, що Основи законодавства України про охорону здоров'я вже не відіграють такого фундаментального значення, яке вони мали на час їх прийняття, оскільки практика та наукова думка дещо просунулися вперед у розумінні відносин у сфері охорони здоров'я, напрямах їх законодавчого врегулювання та шляхах заповнення прогалин існуючого регулювання [3]. Так, визначення цього терміна можна знайти в Порядку проведення клінічних випробувань лікарських засобів та експертизи матеріалів клінічних випробувань, затвердженому наказом Міністерства охорони здоров'я України від 23 вересня 2009 р. № 690.

Відповідно до цього Порядку пацієнт (здоровий доброволець) – особа, яка може бути залучена як досліджуваний до клінічного випробування лікарського засобу. Досить вдалим є визначення цього терміна, наведене у проекті Закону України «Про засади охорони здоров'я в Україні» [12], де пацієнта визначають як людину, яка звертається до закладів охорони здоров'я або до медичного працівника за медичною допомогою (послугою).

Згідно з Інструкцією про проведення клінічних випробувань лікарських засобів та експертизи матеріалів клінічних випробувань [13] пацієнт (доброволець) – це особа, яка безпосередньо контактує із закладами охорони здоров'я та пропонує себе за добровільною згодою в якості досліджуваного у клінічних випробуваннях лікарського засобу.

Отже, пацієнтом фізична особа стає з того моменту, як вона вступила у правовідносини з будь-яким суб'єктом системи охорони здоров'я незалежно від того, потребує вона такої медичної допомоги чи фактично така допомога їй надається [14, с. 71].

Тобто пацієнт – це той учасник правовідносин, хто потребує, кому надається або той, хто отримує медичну допомогу. Цю ознаку чимало вчених вбачають основною при визначенні дефініції «пацієнт».

Згідно з визначенням А. А. Азарова та інших пацієнт – це особа, яка звернулася до лікувального закладу будь-якої організаційно-правової форми, до лікаря приватної практики за отриманням діагностичної, лікувальної, профілактичної допомоги незалежно від того, хвора вона чи здорова [15, с. 15].

На думку Н. Б. Болотіної, «пацієнт – фізична особа, яка у встановленому порядку отримує медичну допомогу (профілактичну, діагностичну, лікувальну, реабілітаційну) або піддається медико-біологічним дослідом (клінічним випробуванням) з боку медичних працівників» [16, с. 304].

Зелінський А. пропонує доповнити дефініцію поняття «пацієнт» в аспекті можливої «участі в медичному експерименті в якості досліджуваного» [3, с. 143].

Стеценко С. Г. визначає більш ширше поняття: пацієнт – це особа, яка звернулася за наданням профілактичної, діагностичної, лікувальної чи реабілітаційно-відновної допомоги до закладу охорони здоров'я будь-якої форми власності чи медичного працівника індивідуальної практики незалежно від стану здоров'я або добровільно погодилась на проведення медико-біологічного експерименту» [17, с. 68].

Припускаємо, що термін пацієнт зустрічається й у ст. 287 ЦК України, яка визначає як «фізичної особи, яка перебуває на стаціонарному лікуванні у закладі охорони здоров'я». Але, як було зазначено раніше, фізична особа може як звернутися за наданням різного виду медичної допомоги, так і стати учасником при проведенні медико-біологічних експериментів, тобто місце надання медичної допомоги чи медичної послуги не має значення.

Таким чином, пацієнтом є суб'єкт, який вступає у певні правовідносини із закладами охорони здоров'я (медичними працівниками) щодо отримання медичної допомоги чи бере участь як досліджуваний при проведенні медико-біологічних експериментів або при клінічних випробуваннях лікарських засобів.

Тобто метою вступу до цих правовідносин є отримання медичної допомоги чи відновлення та покращення здоров'я завдяки участі при проведенні медико-біологічних експериментів або при клінічних випробуваннях лікарських засобів.

Звідси доцільно систематизувати категорії пацієнтів, а саме:

1) пацієнти як громадяни України, так і негромадяни України, які наділені загальними правами у сфері охорони здоров'я, та які закріплені у Конституції. Зокрема, це такі права, як «право на охорону здоров'я», «право на медичну допомогу» [21, с. 141] та «право на життя», «достатній життєвий рівень», права, що закріплені на міжнародному рівні [19, с. 13];

2) пацієнти, які наділені спеціальними правами [4, с. 322] та звернулися за медичною допомогою або отримують цю допомогу та медичні послуги в особливих випадках.

Такими громадянами є ув'язнені, вагітні та жінки під час проведення штучного запліднення [16, с. 305–307], матері з дитиною [20, с. 7], неповнолітні, інваліди [18, с. 141–142], пацієнти, щодо яких застосовується спеціальний вид лікування, наприклад, у разі застосування джерел іонізуючого випромінювання у медичних цілях [3, с. 323].

3. Слід розрізняти поняття «пацієнт» і «хворий». Не можна погодитись із думкою А. В. Тихомирова, який визначає пацієнта як особу, «яка звертається до лікаря з потребою в його професіоналізмі для консультативної допомоги і корекції самопочуття. Хворим іменується пацієнт, що завідомо потребує професійної лікувально-діагностичної допомоги» [22, с. 76]. Для набуття статусу пацієнта фізичній особі не обов'язково мати якийсь захворювання.

Таким чином, поняття «хворий» і «пацієнт» є різноплановими за змістом. Смотров О. І. взагалі пропонував не використовувати в юридичній науці та практиці такий термін, як «хворий» [23, с. 71]. Проте правильне визначення зазначених статусів має надзвичайно важливе як наукове, так і практичне значення, зокрема, для кваліфікації суспільно

небезпечних діянь у сфері охорони здоров'я та медичної діяльності [24, с. 88].

Термін «пацієнт» характеризує особу як учасника певних правовідносин, у той час як термін «хворий» характеризує стан здоров'я особи [3, с. 141].

Хворий – це біологічний статус, що характеризує відхилення від норми у стані організму, причому не лише людського [16, с. 303]. Пацієнтом може бути тільки фізична особа, і це її правовий статус.

Пацієнт у правовому вимірі – це, перш за все, спеціальний правовий статус фізичної особи, яка перебуває у правових відносинах з іншими учасниками медичної сфери.

Отже, правовими критеріями для виокремлення правового статусу «пацієнт» є дві визначальні ознаки: 1) фізична особа вступила у правовідносини із закладом охорони здоров'я; 2) її організм є об'єктом надання медичної допомоги або медичної послуги [14, с. 70].

Пацієнт, звертаючись за медичною допомогою або медичними послугами, вступає у правовідносини з медичним закладом. Виходячи з цього, статусу пацієнта автоматично набуває будь-який суб'єкт, що звернувся за медичною допомогою до медичного закладу.

При зверненні до медичного закладу особу реєструють, заводять спеціальну медичну картку, особа проходить долікарняний огляд на предмет виявлення інфекційних захворювань. Її юридичні дії свідчать про те, що вона стала пацієнтом саме цього конкретного медичного закладу. Звичайно, це найбільш традиційний спосіб набуття статусу пацієнта. Проте існують й інші способи, наприклад, при зверненні до швидкої (невідкладної) допомоги, виклику лікаря до хворого додому тощо.

Правовідносини між пацієнтом та медичним закладом виникають у момент звернення і припиняються в момент виписування з лікарні або завершення амбулаторного лікування, про що робиться відповідний запис у медичній картці пацієнта [25, с. 75].

Таким чином, третьою ознакою, яка входить до змісту поняття «пацієнт», є правовий статус особи, що характеризує її як учасника певних правовідносин.

4. На правовідносини щодо надання медичних послуг і виконання медичних робіт поширюється цивільно-правове [26, с. 24] або кримінально-правове регулювання.

Цивільно-правовий характер правовідносини щодо надання медичних послуг передбачається у зв'язку з тим, що право на медичну допомогу за своєю правовою природою належить до групи особистих немайнових прав та має як загальні ознаки цієї категорії суб'єктивних цивільних прав, так і низку спеціальних [14, с. 70].

Особливості цивільно-правового регулювання правовідносин із надання медичної допомоги пов'язані також із тим, що договірне регулювання обов'язків сторін має бути збалансоване зі здійсненням суб'єктами своїх конституційних та особистих немайнових прав [27].

Зокрема, цивільний аспект у поняття пацієнт вносить О. І. Смотров, який визначає пацієнта як здорового чи хворого споживача медичних послуг [23, с. 71].

У випадку порушення прав пацієнта за кримінальним законодавством пацієнт набуває іншого статусу – потерпілий від злочину. Пацієнт як потерпілий від злочину – це особа, життю, здоров'ю, честі, гідності, основним правам якої була заподіяна шкода в результаті злочинного посягання, що виражалася у неналежному здійсненні (чи нездійсненні) щодо неї медичної діяльності [25, с. 75].

Виходячи з цього, пацієнт може бути учасником як цивільно-правових, так і кримінально-правових відносин.

Безумовно, це не всі ознаки, які можна включити до змісту поняття «пацієнт», але це може стати предметом подальшого дослідження.

Таким чином, до ознак, які входять до змісту терміну «пацієнт», слід віднести такі:

1) пацієнтом є фізична особа або суб'єкт правовідносин. Не може бути пацієнтом юридична особа і тварина;

2) пацієнтом є суб'єкт, який вступає у певні правовідносини із закладами охорони здоров'я (медичними працівниками) щодо отримання медичної допомоги або бере участь як досліджуваний при клінічних випробуваннях лікарських засобів;

3) хворий – це біологічний статус. Пацієнтом може бути тільки фізична особа, і це її правовий статус;

4) пацієнт може бути учасником як цивільно-правових, так і кримінально-правових відносин.

ЛІТЕРАТУРА

6. Галай В. О. Реалізація прав людини та громадянина в контексті захисту прав пацієнта: теоретико-правовий аспект [текст]: дис. ... канд. юрид. наук / В. О. Галай. – К.: Б. в., 2010. – 222 с.
7. Стефанчук Р. О. Право на здоров'я як особисте немайнове право фізичної особи / Р. О. Стефанчук, А. М. Зелінський // Вісник Хмельницького інституту регіонального управління та права. – 2003. – № 2 (6). – С. 40–45.
8. Зелінський А. До питання про поняття «пацієнт» [текст] / А. Зелінський // Університетські наукові записки. – 2006. – № 2. – С. 139–143.
9. Стефанчук Р. О. До питання про систему особистих немайнових прав пацієнта / Р. О. Стефанчук // Медичне право України: матеріали 2-ї Всеукр. наук.-практ. конф. (Львів, 17–18 квітня 2008 р.): прав. статус пацієнтів в Україні та його законодавче забезпечення (генезис, розвиток, проблеми і перспективи вдосконалення). – 2008. – 352 с.
10. Розгон О. В. Набуття права власності на тварину за набувальною давністю [текст] / О. В. Розгон, О. А. Устименко // Юридический научный электронный журнал Запорожского национального университета. – 2015. – № 1 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://lsej.org.ua/1_2015/15.pdf.
11. Венгеров А. Б. Теорія держави і права [текст]: підручник для юридичних вузів. 3-е изд. – М.: Юриспруденція, 2000. – 528 с.
12. Пицита А. Н. Правовое регулирование медицинской деятельности в современной России. Теоретико-правовые [текст]. – ЦКБ РАН, 2008 г. – 115 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://medbib.in.ua/meditsinskoe-pravo-sisteme-sotsialnogo.html>.
13. Права человека и профессиональная ответственность врача в документах международных организаций. – К.: Сфера, 1998. – 121 с.

14. Харитонов С. О. Добровільне представництво у цивільному праві України [текст] / С. О. Харитонов, О. І. Харитонova, А. І. Дрішлюк. – К., 2007. – 176 с.
15. Миронова Г. Представництво пацієнта за довіреністю: цивільно-правова характеристика правочинів [текст] / Г. Миронова // Вісник Академії правових наук України. – 2011. – № 3. – С. 117–128 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/varny_2011_3_11.pdf.
16. Декларация о политике в области обеспечения прав пациента в Европе [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://patright.org.ua/dropch.html>.
17. Про засади охорони здоров'я в Україні: проект Закону України від 14.01.2004 року № 4620 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.ligazakon.ua.
18. Про затвердження Інструкції про проведення клінічних випробувань лікарських засобів та експертизи матеріалів клінічних випробувань та Типового положення про комісію з питань етики: Інструкція про проведення клінічних випробувань лікарських засобів та експертизи матеріалів клінічних випробувань, затверджена наказом Міністерства охорони здоров'я України від 01.11.2000 року № 281 (із змінами та доповненнями) // ОВУ. – 2000. – № 47. – Ст. 2050.
19. Миронова Г. А. Право на медичну допомогу: цивільно-правова характеристика [текст] / Г. А. Миронова // Приватне право і підприємництво. – 2014. – Вип. 13. – С. 67–71.
20. Азаров А. А. Организационно-правовое обеспечение прав граждан на медицинскую помощь [текст] / А. А. Азаров, И. А. Захаров, Н. В. Косолапов, О. В. Никульникова // Здравоохранение. – 2000. – № 10. – С. 15–23.
21. Болотіна Н. Б. Пациент: понятия, права та обов'язки [текст] / Н. Б. Болотіна // Правова держава: щоріч. наук. пр. Ін-ту держави і права ім. В. М. Корецького НАНУ. – К., 2003. – Вип. 14. – С. 301–309.
22. Стеценко С. Г., Стеценко В. Ю., Сенюта І. Я. Медичне право України [текст]: підручник / За заг. ред. д.ю.н., проф. С. Г. Стеценка. — К.: Всеукраїнська асоціація видавців «Правова єдність», 2008. – 507 с.
23. Медицинское право: Учебник [текст] / С. Г. Стеценко. – СПб.: Издательство «Юридический центр Пресс», 2004. – 572 с.
24. Сенюта І. Я. Система прав громадян України у сфері охорони здоров'я [текст] / Сенюта І. Я. та ін. // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – Випуск 38 / І. Я. Сенюта. – Львів, 2003. – С. 8–13.
25. Малейн Н. С. Закон и охрана здоровья граждан [текст] / Н. С. Малейн, М.Н. Малейна. – М.: Знание, 1986. – 64 с. (Новое в жизни, науке, технике. Сер. «Право в нашей жизни». – №5).
26. Медицинское право: Учебник [текст] / С. Г. Стеценко. – СПб.: Издательство «Юридический центр Пресс», 2004. – 572 с.
27. Тихомиров А. В. Медицинское право [текст]: практ. пособие / А. В. Тихомиров. – М.: Статут, 1998. – 418 с.
28. Смотров О. І. Договір щодо оплатного надання медичних послуг [текст]: дис.... канд. юрид. наук: 12.00.03 / О. І. Смотров; Нац. ун-т внутр. справ МВС України. – Х., 2003. – 177 с.
29. Красиков А. Н. Преступления против личности [текст]: учеб. пособие для студентов учеб. завед. юрид. профиля / А. Н. Красиков. – Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 1999. – 340 с.
30. Марсєв В. В. Пациент як потерпілий від злочину [текст] / В. В. Марсєв // Актуальні проблеми держави і права. – 2011. – Вип. 60. – С. 72–77.
31. Малейна М. Н. Личные неимущественные права граждан: понятие, осуществление, защита [текст] / Малейна М. Н. – М.: МЗ Пресс, 2000. – С. 24–27.
32. Стеценко, С. Г. Медичне право України [текст] / С. Г. Стеценко [Електронний ресурс]. – Режим доступу: URL: http://pidruchniki.ws/15840720/pravo/medichne_pravo_ukrayini_-stetsenko_sg